

king, dat typisch ethisch geachte termen als de relatie voogd-pupil, tijdelijkheid van het koloniaal bestuur, zedelijke plicht en ereschuld al lang voor 1900 in het koloniale debat gangbaar waren. De ethische politiek heeft een incubatie-tijd van zeker meer dan 25 jaar gehad.

Van batig slot tot ereschuld is een belangwekkend, goed geschreven en boeiend boek, dat slechts tot enkele opmerkingen aanleiding geeft. Het lijkt mij bijvoorbeeld onjuist, wanneer de auteur stelt, dat de groei van het batig slot alleen te danken was aan de stijging van prijzen op de markt van Indische Produkten. De cijfers van P. Creutzbergs *Changing economy in Indonesia*, I (Amsterdam, 1975) 46-53 leren anders. Het zou bovendien aardig zijn geweest, wanneer zij naast de vele statistieken over onderdelen van de Indische of Nederlandse begroting de totalen had genoemd. Nu blijkt wel een groei of daling, maar niet het aandeel van die posten in het geheel.

Naar aanleiding van het restitutie-debat weerlegt ze wel het argument, dat de jongere generatie niet verantwoordelijk kon worden gesteld voor de daden van hun voorgangers. Vaak was immers dezelfde generatie aan het woord, die had geprofiteerd (Franssen van der Putte bijvoorbeeld). Zij grijpt echter niet naar een andere redenering: de nieuwe generatie genoot nog steeds, zij het indirect, van de baten, althans van de daarmee opgebouwde infrastructuur. De toenmalige woordvoerders in het debat noemden het evenmin. Dit argument zou het restitutievraagstuk een andere actualiteit hebben gegeven. Het is echter de verdienste van een boek als het hier genoemde, dat het nog eens duidelijk laat zien, welke koloniale legaten Nederland heeft geïnd en hoe daarmee is gehandeld en daarover gedacht.

Elsbeth Locher-Scholten

B. Klein Wassink, Th. M. van Leeuwen, ed., *Tussen geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar* (Utrecht: De Ploeg, 1989, 539 blz., f54,50, ISBN 90 6584 036 2)*.

In 1988 bestond de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme, waar de meeste van de organisatorisch zeer versnipperde vrijzinnige groeperingen elkaar plegen te 'ontmoeten', vijf en zestig jaar. Men meende dat dit een goede gelegenheid was om de studie van 'het geheel van de vrijzinnig christelijke stroming tot op heden, zij het beperkt tot Nederland' (5) ter hand te nemen. Geen geringe opgaaf, gezien de ongrijpbaarheid van deze stroming. W. Noordhoff sprak in 1933 zelfs van 'de ondefinieerbaarheid van het godsdienstig bezit van het Vrijzinnig Protestantisme'¹. Het verbaast dan ook niet in de historische bijdragen van *Tussen geest en tijdgeest* geen poging tot omschrijving van het onderwerp te vinden. Pas in de slotbeschouwing van de redacteuren, die zich uitdrukkelijk als niet-historici afficheren en die beogen enkele lijnen uit het verleden door te trekken die voor de toekomst van de vrijzinnigen van belang zijn, vindt men zo'n omschrijving: 'Vrijzinnig protestantisme is een poging tot bijdetijds christen-zijn'(509). Dat vraagt natuurlijk om toelichting en die volgt dan ook. Bekende zaken passeren dan de revue, zoals: oriëntering op de eigentijdse cultuur en de moderne wetenschap, erasmiaans geïnspireerde rekkelijkheid, een optimistisch mensbeeld met nadruk op een verantwoordelijkheid in deze wereld, een zich afzetten tegen orthodoxie met oorspronkelijk veel aandacht voor het anti-supranaturalisme en in ieder geval een ondogmatisch geloven, gebrek aan organisatorische eenheid, na J. H. Scholten in het midden van de negentiende eeuw geen omvattende theologie meer (al waren er na hem zeker belangrijke vrijzinnige theologen, met K. H. Roessingh en G. J. Heering als belangrijkste).

Uit deze opsomming en uit de keuze van het tijdvak (waarbij 'de afgelopen honderd jaar' uit de titel een globale aanduiding is, geen precieze datering in de tijd) blijkt dat voor dit boek de moderne theologie van Scholten het uitgangspunt is. De oude traditie, waarin vele vrijzinnigen wisten te staan, vroeger wel als 'nationaal-gereformeerd' aangeduid en organisatorisch te vinden bij de remonstranten, doopsgezinden, luthersen en het 'rekkelijk deel' van de gereformeerde/hervormde kerk, wordt niet in extenso behandeld, maar natuurlijk wel veelvuldig genoemd. Het eerste hoofdstuk is van de hand van C. W. Mönnich. In ongeveer vijftig bladzijden geeft hij een beschouwing over de kerkelijk-religieuze problematiek van het negentiende-eeuwse Nederlandse protestantisme, in het bijzonder de theologische vraagstukken en de belangrijkste auteurs daarover. Het modernisme blijkt, hoezeer later ook in vrijzinnige kring bekritiseerd en zelfs verlaten, dè bron bij uitstek voor de recente vrijzinnigheid te zijn. Dit stuk is vooral te waarderen en zelfs te bewonderen door hen die al vrij ver gevorderd zijn in deze negentiende-eeuwse godsdienstige problematiek. In het bijzonder Mönnichs gebruik van de lekedichtjes van De Génestet is knap. Maar wie in dit boek vooral een eerste gids ziet om het vrijzinnig protestantisme te leren kennen zal met dit hoofdstuk, dat ook wel heel wat erg lange citaten bevat, veel moeite hebben.

De andere hoofdstukken kunnen echter heel goed als zo'n gids dienen. In drie grote hoofdstukken (100 à 150 bladzijden ieder) en één kleiner (+ 50 bladzijden) behandelen J. P. Heering, G. J. Hoenderdaal, K. M. Witteveen en H. Buning tegen de achtergrond van een schets van de algemene geschiedenis van deze jaren respectievelijk de tijdvakken 1900-1925, 1925-1940, 1940-1968 en de tijd na 1968. Het jaartal 1940 wordt gebruikt in de inhoudsopgave. In de titels in de tekst zelf neemt men 1945 als grens. Deze discrepantie correspondeert met een zekere overlapping in de behandeling van de bezettingsjaren. Met een zekere systematiek komen aan de orde de theologie en de theologen (die tevens de belangrijkste leidende figuren ook op niet theologisch gebied blijken te zijn), het geestelijk klimaat in vrijzinnige kring, de kerkelijke organisaties (naast de drie reeds genoemde de Vereniging van vrijzinnig hervormden en de Nederlandse protestanten bond), de andere organisaties (met de VPRO en het jeugdwerk, VCSB, VCJB en VCJC, als belangrijkste). Hoewel van een echt handboek geen sprake is (daarvoor is het essayistisch karakter van de stukken te sterk) bieden deze bijdragen tesamen een goed te volgen overzicht van de geschiedenis van de vrijzinnig protestanten in deze eeuw, heel informatief en via de noten de weg wijzend naar veel meer literatuur.

In zijn, door de korthed wat opsommende, bijdrage signaleert Buning dat de vrijzinnigheid thans in een zeer moeilijke positie verkeert. Nu is een zekere toberigheid over de eigen positie tussen orthodoxie en secularisatie (gevolg van de zogenaamde open houding, tegenover de eigentijdse cultuur en de afkeer van strakke organisatie) in alle genoemde tijdvakken eigen aan de vrijzinnigen. Maar Buning heeft gelijk dat de laatste decennia deze groepen tot een wel heel kleine schare lijken te verschrompelen. Als één van de bijverschijnselen wijst Buning op een vergrote belangstelling voor het eigen verleden. Ook dit boek zou in dit licht gezien kunnen worden. De cynicus zou dus kunnen concluderen tot een zinvol en nuttig bijeffect van deze crisis in de vrijzinnigheid. Hoe dit ook zij, het 65-jarig bestaan van de CC heeft een boek opgeleverd, dat niemand die zich met de vrijzinnig-protestanten in Nederland wil bezighouden straffeloos kan negeren.

* De recensent biedt zijn excuses aan voor het feit, dat geheel door zijn nalatigheid deze recensie pas ruim anderhalfjaar na het verschijnen van het boek werd geschreven.

1 W. Noordhoff, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsen vrijzinnig protestantisme* (Lochem, 1933) 69.

J. C. H. Blom

M. E. Verburg, *Koningin Emma, regentes van het koninkrijk* (Baarn: Bosch & Keuning, 1989, 219 blz., f39,50, ISBN 50 246 4720 7).

De vorstenbiografie is wellicht de oudste vorm van geschiedschrijving. Als historiografisch genre blijft zij nuttig voor tijdperken waarin een vorst een duidelijk persoonlijk stempel op het landsbestuur zette. Biografieën van Romeinse en Chinese keizers, Russische tsaren en Engelse, Franse en Spaanse koningen bezitten immers nog steeds informatieve waarde, ook al werpen andere historiografische genres licht op collectieve verschijnselen in staat, samenleving, cultuur en economie. Ook zijn levensbeschrijvingen zinvol van moderne staatslieden die de wereld leidden: presidenten, partij-secretarissen, premiers en hoe zij maar heten mogen. Constitutionele monarchen bevinden zich op dit gebied in een dubbelzinnige positie. Hoewel zij vaak in hoog aanzien staan is hun betekenis als machtsfactor gering. Overheidsbeleid wordt in de constitutionele monarchie immers niet uitgesteld door het staatshoofd. Daarom vallen er nauwelijks interessante politieke biografieën te schrijven van de Nederlandse staatshoofden sinds 1848. Dergelijke studies komen immers al gauw neer op een studie over afgebrokkelde macht, over verzet tegen machtsverlies en over het streven naar het behoud van de resterende macht — als de auteur zich althans beweegt langs de vertrouwde paden van de politieke en institutionele geschiedenis. Om die reden is Verburgs boek over regentes Emma een studie over onmacht.

Toch is Verburgs onderzoekprestatie niet gering. Hij raadpleegde het geheim archief van het Kabinet der koningin en talrijke interessante en informatieve particuliere archieven waaronder ook het Koninklijk Huisarchief. Vooral vanuit de staatsrechtelijke hoek beschouwt hij Emma's ambtsvervulling. Zijn benadering herinnert sterk aan E. van Raalte's *Staatshoofd en ministers*, al toont Verburg meer begrip voor de motieven van de koninklijke functionaris dan zijn bekende voorganger. Verburgs studie is ook in zijn conclusie een vooruitgang bij Van Raalte, omdat hij aantoonde dat Emma bewust streefde naar continuïteit met het bewind van Willem III. Haar regentschap vormde dus geen breuk wat dit betrof; het was meer een verandering van de omgangsvormen dan van de inhoud van de ambtsuitoefening. Daarbij komt nog, zo betoogt Verburg, dat Emma zich voor advies wendde tot de vertrouwde conservatieve of conservatief-liberale adviseurs van Willem III; politieke voormannen uit anti-revolutionaire, radikale, katholieke of socialistische kring kwamen daarvoor niet in aanmerking.

Evenals Van Raalte traceert Verburg de belangrijkste meningsverschillen tussen staatshoofd en ministers; hij lijkt te menen met deze selectie het belangrijkste te zeggen wat er over Emma's regentschap te zeggen valt. In ieder geval lijkt door zijn staatsrechtelijke benadering en selectieve aandacht voor omstreden zaken het koningschap machtspolitiek nog armetieriger dan het was. De regentes zocht immers tijdens de door Verburg beschreven fricties haar kracht in het corrigeren van ministers inzake de vorm van hun stukken, in het jarenlang wrokkend over de incorrecte gang van zaken bij de Kamerontbinding van 1894 en in hooglopende meningsverschillen over nietige punten van beleid als de rangsverhoging van adjudanten van koningin of regentes en de officiersbenoemingen bij de grenadiers en jagers. Hoewel de auteur het niet met zoveel woorden zegt, schetst hij ons een institutie waaraan de teugels van het landsbestuur ontglipt waren. Niets is veelzeggender dan dat Emma zich juist inzake de defensie op details liet gelden. Als het nu nog het onderwijs, de sociale wetgeving, de industrialisatie of de vrouwenemancipatie was geweest...

Het wil niet zeggen dat Verburgs boek geen nuttige informatie oplevert. Hier zij slechts opgemerkt, dat de constitutionele monarchie na haar machtsverlies niet gereduceerd is tot een